

G.J. Schutte

Was er ook ethiek vóór de ethische politiek? ¹

Was er ook ethiek vóór de ethische politiek? Natuurlijk, want de ethische politiek zoals in de troonrede van 1901 aangekondigd, viel niet opeens uit de hemel en ook de geestelijke vaders van dat beleid - Kuyper, Brooshooft, Van Deventer en anderen - stonden in een traditie, een ethische traditie, met vele peetvaders: Dirk van Hogendorp, Herman Daendels, koning Willem I, Van Höevell, Multatuli, Keuchenius. Een reeks van Verlichte geesten dus, opgesierd door een enkele vrome zendingsvriend. Het heeft zin, nader in te gaan op die ethische traditie², denk ik, op de eerste plaats om recht te doen aan haar historische betekenis, haar diversiteit en ontwikkeling. En vervolgens ook om ons af te vragen, in welke mate de ethici van 1901 en volgende jaren oudere opvattingen en tradities voortzetten.

I Onder de VOC

Die ethische traditie begon volgens mij al onder de VOC. De VOC was immers niet alleen een handelonderneming, zij was ook overheid van Neerlands India – vanaf de verovering op Amboina op de Portugezen in 1605 was de VOC soeverein van een staatsdomein met inwoners/onderdanen. Volgens de Canon van Nederland hoeft men trouwens niet spreken over een ethieke traditie onder de VOC:

De VOC ontwikkelde zich tot een geduchte macht. “Hier kan iets groots verricht worden”, schreef Jan Pieterszoon Coen ... Hij veroverde in 1619 de stad Jayakarta en stichtte er Batavia. ... Delen van Java werden bezet, Ambon en Ternate op de Molukken werden onderworpen, en de bevolking gedwongen om specerijen te verbouwen. Ook elders in Azië kreeg de VOC met overreding of geweld voet aan de grond. Er werden forten gebouwd in Zuid-Afrika, India, in Ceylon en Makassar. China werd aangedaan... en de VOC kreeg als enige toestemming om vanaf het eilandje Decima bij Nagasaki handel te blijven drijven. Zo vulde de VOC de Nederlandse pakhuizen met koloniale waar en de huizen van de burgers met curiosa.³

De Canon biedt dus een curieuze geschiedschrijving – meer veroordeling dan beschrijving van het verleden. We moeten bijvoorbeeld volgens diezelfde Canon Hugo de Groot kennen en eren als de man van de grondbeginselen van het volkenrecht,⁴ maar de Canon vermeldt niet dat De Groot zich de vingers blauw geschreven heeft om te bewijzen dat de VOC conform het

¹ Voordrecht gehouden bij het symposium ‘Van ethische politiek naar dekolonisatie’, op woensdag 9 mei 2012 aan de Vrije Universiteit

² De term leen ik van Maartje J. Janse, *De geschiedenis van de ‘Maatschappij tot Nut van den Javaan 1866-1877* (Utrecht 1999) 3.

³ <http://Entoen.nu/voc>

⁴ <http://entoen.nu/hugodegroot>

volkenrecht handelde in de Oost⁵. De Canon meldt ook niet, dat de slavernij – volgens veel mensen in die tijd een paapse stoutigheid, en volgens enkele strenge calvinisten door de Heer verboden – volgens De Groot onder bepaalde omstandigheden zeer wel acceptabel was.⁶ De Compagnie sloot conform de regels van Den Groot honderden keurige volkenrechtelijke overeenkomsten met Aziatische machthebbers.⁷ Volgens een ietwat raillerend ethische BB-man leerde Leiden de aanstaande koloniale ambtenaren omstreeks 1890 uit die contracten precies ‘hoeveel dit en dat er weer van de Javaantjes afgeschaggerd werd, zooveel geld en zooveel land’.⁸ Maar uit die contracten kan men ook leren, dat de VOC zich opstelde als de beschermer van de christenen in Azië, inclusief van christen-slaven.

II Neerlands India

Natuurlijk, er is door de dienaren van de Compagnie veel slechts gedaan en toegelaten, maar eerlijkheidshalve moet ook gewezen worden op het feit, dat de Compagnie wel degelijk ethische normen kende, ook in de omgang met de ‘inlanders’, en die ook in overeenkomsten, voorschriften en plakaten vastlegde. Ik ben momenteel betrokken bij de editie van de bronnen over de kerk in de Molukken ten tijde van de VOC en ik ben onder de indruk gekomen van de zorg van de Compagnie voor de Molukkers, met name voor de christenen onder hen maar niet alleen voor hen: door de invoering en het onderhoud van onderwijs, kerkdiensten, diaconie, de handhaving van maatschappelijke rust en vrede, inclusief optreden tegen knevelarijen door Molukse hoofden.⁹ Als bijvoorbeeld geef ik een paar voorbeelden van zorg voor de bevolking, ontleend aan het optreden van Willem Fockens, 1764-1767 gouverneur van Amboina. Zijn hoofdtaak was uiteraard het floreren van de kruidnagelproductie. Uitgangspunt van het beleid rondom de nagelteelt was dat de Compagnie haar monopolie in de handel in kruidnagel en foelie strikt wilde handhaven en daarom toezicht hield op de productie en dus op het aantal kruidnagelbomen dat mocht groeien. Traditioneel gebeurde dat toezicht in de vorm van een jaarlijkse visitatiereis, de hongitocht, langs de diverse dorpen en eilanden van het gouvernement, in welk kader overbodige en vooral illegaal geplante bomen gekapt werden. Willem Fockens werd bij aantreden als gouverneur geconfronteerd met een forse overschrijving van het benodigde aantal bomen. Kappen en rooien zonder meer was echter minder eenvoudig dan het leek: het zou ‘al vrij wat ongenoegen verwekken en aanstoot aen den inlander geven’¹⁰ Beter was het, aldus Fockens, hun sa-

⁵ M.J. van Ittersum, *Profit and Principle. Hugo Grotius, Natural Rights Theories and the Rise of Dutch Power in the East Indies 1595-1615* (Leiden 2006).

⁶ G.J. Schutte, *Het Calvinistisch Nederland. Mythe en werkelijkheid* (Hilversum 2000) 22-45.

⁷ J.E. Heeres ed., *Corpus Diplomaticum Neerlandico-Indicum* ('s-Gravenhage 1907-1955, 6 vol.).

⁸ Tjeerd Flapuih alias de oud-bestuursambtenaar dr. A.A. Fokker (docent Javaans in 1900 aan de VU), aangehaald in H.J. de Graaf, ‘De regenten van Semarang ten tijde van de V.O.C., 1682-1809’, BKI 134 (1978) 296.

⁹ G.J. Schutte, *Het Indisch Sion. De Gereformeerde kerk onder de VOC* (Hilversum 2002); G.J. Schutte, ‘De rechte saeyplaetsen der religie. Het onderwijs in de Molukken onder de VOC’, in Jan W. Steutel e.a., *De gereformeerden en hun vormingsop-fensief door de eeuwen heen* (Zoetermeer 2009) 86-105.

¹⁰ Willem Fockens, ‘Memorie van Overgave’, in G. Knaap ed., *Memories van Over-*

menwerking te verwerven door hen belang te geven aan de handhaving van het gewenste bestand aan bomen. Fockens zette dus de puntjes op de i, ging daarbij uit van het Compagniesbelang, maar hij had daarbij ook oog voor het belang van de Molukkers en het effect van zijn optreden op hun relatie tot de Compagnie. Hij zag duidelijk in, hoe belangrijk de nagelteelt voor de Molukkers was en hoeveel energie zij ervoor inzetten, ondanks 'de ongelooflijke luyheid, die bij de Amboinees genoegsaem universeel en hereditair is'.¹¹ Dat geeft niet de indruk, dat Fockens de Ambonnezen erg hoog had, maar dat was niet alles. Hun dorpshoofden waren 'de grooste hoop lage geesten, quirelleus en procesziek, dog elkander zeer getrouw in het geheym houden van den gedreeven sluykhandel, maar anders in zaken hunzelven betreffende gantsch onervaren en onkundig, leggende zig op niets toe als om den luykaart uyt te hangen en regent wordende hunne onderhoorige veeltysd wat te quellen om zig dus doende te doen gelden'.¹² De onderhorigen kwellen – het ergerde Fockens kennelijk. Twee keer kruiste Fockens de wateren rondom Ambon met een vloot corra-corra's (prauwen) vol Molukkers om op te treden tegen zeeroovers, eigenaars van illegale nageltuinen, smokkelaars en weerbarstige Alrhoeren, de wilde bergbewoners van Buru en Ceram; het leerde hem, weinig staat te kunnen maken 'op de couragie der Molukken'. Men heeft ook niets aan hen als arbeider - ze zijn in 't algemeen zo lui, 'dat het hem bijna te veel is om een andere te zien werken, en dat bovendien haar oordeel ook op verre na zo vatbaar niet is als dat van een Europees om iets met overleg na den regel te bearbeyden'.¹³ Dat weinig vleiende en typisch koloniaal vooroordeel verhinderde Fockens overigens niet, klachten over afpersende hoofden serieus te nemen en jonge sagoboompjes te laten planten toen in een bos al te radicaal hout gekapt was ten behoeve van de Compagnie. Want wat moesten de mensen uit de omgeving anders eten?¹⁴ En ander probleem voor Fockens als gouverneur van Amboina was de zee-roof, in casu de mensenroof en (illegale) slavenhandel door 'Papouen' en 'Ceramers' – mensen die buiten Neerlands India woonden. Fockens probeerde die roof te beperken. Dat was niet eenvoudig. Het Compagniesbeleid was traditioneel om die slachtoffers van die mensenroof zo mogelijk vrij te kopen, maar Fockens besloot daarmee te stoppen: dat vrijkopen fungeerde feitelijk als stimuleringspremie. Maar voor christenen die door rovers in slavernij waren gebracht, maakt hij desondanks een uitzondering – dat waren Compagnies onderdanen.¹⁵ De zorg voor de slaven was een belangwekkend onderdeel van de ethische traditie. De VOC handelde in slaven en maakte gebruik van slavenarbeid, zonder enig gewetensprobleem, en de plakkaatboeken stonden vol strenge bepalingen en harde straffen voor slaven die zich misdroegen. Maar de plakaten stipuleerden ook hun rechten; christenslaven mochten niet aan onchristenen verkocht mochten, er waren specifieke bepalingen inzake de vrijlating van (christen)slaven, bijvoorbeeld bij het overlijden van de eigenaar. En – last, not least – slaven konden christen worden, kerklid ook – en er was geen afzonderlijke kerk voor de slaven! Het is ook veelzeggend, dat toen in

gave van goeverneurs van Ambon in de zeventiende en achttiende eeuw ('s-Gravenhage 1987) 370, 378.

¹¹ 'Memorie', 369.

¹² 'Memorie', 420.

¹³ 'Memorie', 434.

¹⁴ 'Memorie', 420-421, 385.

¹⁵ 'Memorie', 417.

het laatste kwart van de achttiende eeuw vragen opkomen rondom de koloniale samenleving, waren het Piëtisten en Verlichten het snel eens waren: de slavenhandel en de slavernij (op termijn) moesten beëindigd worden.

III Omwenteling?

Neerlands India onder de VOC was natuurlijk geen heilstaat. Tussen wet en werkelijkheid stonden niet zelden mensen met minder ethisch besef, en tradities en gebruiken die aan de pre-democratische tijd gewoon waren. Er waren knevelende Compagniesdienaren. Maar optreden daartegen ontbrak niet. Een leerzaam voorbeeld is de aanklacht jegens een gezaghebber van Java's Oosthoek die 'op eene allezints despotieke wyze misbruik maakte van het Gezag aan hem aldaar toevertrouwd'. Hij had zich schuldig gemaakt van een reeks van knevelarijen van Chinezen en Inlanders (gewone tani's en hoofden): afpersing en onderdrukking; gedwongen leverantie van rijst en andere producten, gemors met amphioen en specerijen, opleggen van ongeoorloofde boetes of laten afkopen, verkoop van protectie en ambten, heffen van extra herendiensten voor privé bestemming, etc.¹⁶ Deze aanklacht had een ironisch aspect: de van knevelarij, uitbuiting, en tiranniek gedrag van de inheemse bevolking beschuldigde gezaghebber had zich onlangs publiek en uitdagend een voorstander getoond van het revolutionaire beginselen van vrijheid, gelijkheid en broederschap – bij het vernemen van de invoering van de Rechten van mens en burger door de Bataafse omwenteling in patria 1795 had hij ijlings een vrijheidsfeest georganiseerd en 'demonstratief de tekenen van ongelijkheid van de uniformen van zijn bedienden' afgetrokken.¹⁷ Om de betrokkene zelf aan te halen: 'hij zette de Nationale Cocarde op. Hij liet de Livery-koorden van de Kleederen zijner Bedienden afsnijden. Hij verboodt aan hem den titul van Achtbaar Heer ... meer te geeven'.¹⁸

Dirk van Hogendorp, want die was de aangeklaagde, geldt in de geschiedschrijving voor een voortrekker van een nieuw, Verlicht koloniaal stelsel. Dit is niet de plaats, om de persoon Dirk van Hogendorp en de zaak-Van Hogendorp te analyseren.¹⁹ Dat hij aangepakt werd omdat hij zich veel vijanden had gemaakt is wel duidelijk – je kunt de GG niet straffeloos een oud wijf noemen - maar zijn omhelzing van het nieuwe denken had kennelijk geen directe daden van bekering opgeleverd: de aanklacht van knevelarij lijkt me alleszins gerechtvaardigd. In zijn verdediging (die hij in 1801 liet publiceren) is ook geen spoor van gêne te vinden voor het feit dat hij Rds 30.000 had betaald voor de aanstelling als gezaghebber²⁰ – een functie die formeel slechts Rds 6000 per jaar opleverde²¹ - integendeel, hij schreef van-

¹⁶ *Verzameling van Stukken rakende de zaak van Dirk van Hogendorp, Opperkoopman in dienst der Oost-Indische Compagnie, en Gezaghebber over Java's Oosthoek* (Den Haag 1801).

¹⁷ Bert Paasman, 'Het onvolmaakte paradijs. Over Dirk van Hogendorp en Indië', Theo D'Haen en Gerard Termorshuizen red., *De geest van Multatuli* (Semaian 17; Leiden 1998) 34.

¹⁸ 'Bericht van Dirk van Hogendorp', in *Verzameling van Stukken*, 48.

¹⁹ Vergelijk bijvoorbeeld C.Fasseur, 'Schandaal in Soerabaja. De schorsing van Dirk van Hogendorp als gezaghebber van Java's Oosthoek in 1798', in *Bestuurders en geleerden. Opstellen aangeboden aan Prof.dr.J.J. Woltjer* (Amsterdam 1985) 209-217.

²⁰ *Verzameling van stukken*, 45.

²¹ H.K. Kwee, *The Political economy of Java's Northeast Coast, c.1740-1800: Elite*

uit de vanzelfsprekendheid, hij alle recht had om net als zijn voorgangers veel geld te maken, onder meer met particuliere handel in twee of drie eigen schepen – handel in rijst, hout en andere producten, die vast niet duur ingekocht waren bij de lokale Chinese handelaren en Javaanse boeren.²²

Of Dirk van Hogendorp nu een beginselvaste en diepgewortelde vernieuwer was of niet (later vond hij recht op de functie van Gouverneur-Generaal), hij verkondigde na 1795/98 wel de idealen en opvattingen die de Nederlandse Patriotten inzake de koloniën aanhingen: geen monopolie, dus opheffing van de Compagnie maar vrije particuliere handel; geen koloniën als particulier bezit maar als deel van het Bataafse gemenebest; geen onderdrukken van dienaren en vrijburgers in West en West, geen knevelen van de inlanders, geen slavenhandel en de afschaffing van de slavernij binnen een generatie. Kortom: ‘al hetgeen hier [in Europa] regt en billijk is, zal ook daar [in West en Oost] regt en billijk zijn moeten’.²³

Van die mooie opvattingen en idealen kwam, zoals bekend, weinig terecht. De Surinaamse plantageslavernij werd niet beëindigd. De VOC werd genationaliseerd. Formeel omdat de Compagnie failliet was (tegenover de honderd miljoen guldens schuld werden niet de waarde van de bezittingen gesteld!) maar om politieke redenen. Daarbij bleef echter de mercantilistische stapelmarkt-gedachte dominant, en dus werd Neerlands India geen vrij deel van de Bataafse Republiek maar een kolonie, een wingewest. Voor de inwoners gold voortaan inderdaad hetzelfde recht als in patria, maar wel: aangepast aan de omstandigheden – de kolonie werd een ambtenarenstaat, zonder gekozen vertegenwoordigingen. En golden die rechten ook voor de ‘inlanders’? Wie koloniën staatsbezit noemt, zoals de Grondwet van mei 1798, wingewesten dus, gaat vanzelfsprekend de mensen gaat onderscheiden. Zelfs inzake het ‘gemakkelijkst oplosbare’ probleem, de slavernij, moest het ideaal wijken voor de wingewest-idee, zoals het debat of de slavernij in de Nationale Vergadering leerde. En het knevelen van de Inlanders? Nu ben ik Sultan van Banten, riep Daendels triomfantelijk in 1809, nadat hij een knevelend inheems hoofd had afgezet. Er zijn bewijzen dat hij de bevolking van Banten en elders niet bevrijdde, maar hogere lasten oplegde.²⁴ Daendels heeft de VOC-dienaren omgeturnd in ambtenaren, en de directe bemoeienis van het bestuur met de Javanen toegenomen. Onder het Cultuurstelsel werd dat nog geïntensiveerd.

IV Keuchenius

De grondwetswijziging van 1848 in patria bracht een aantal politieke situaties en structuren, die ook een ander beleid in de koloniën eisten: de invloed van het Nederlandse parlement, het liberale concept van persoonlijke vrijheid, ook op economisch terrein. Nederlands Indië was en bleef echter een wingewest, toenemend door particuliere in plaats van overheidsexploitatie.

Synergy (Leiden-Boston 2006) 307.

²² Vergelijk Brieven Fockens (in bewerking).

²³ G.J. Schutte, *De Nederlandse Patriotten en de koloniën. Een onderzoek naar hun denkbelden en optreden, 1770-1800* (Groningen 1974).

²⁴ G.J. Schutte, ‘Winds of Change. Dutch Colonial Policy during the first decade of the nineteenth century’, in *Papers of the Dutch-Indonesian Historical Conference held at Noordwijkerhout, the Netherlands, 19 to 22 May 1976* (Leiden/Jakarta 1978) 1978

Als de ethische traditie in 1848 en volgende jaren van zich liet horen waren, waren het naast de burgerlijke (on)vrijheid in de ambtenarenstaat die Indië was geworden, opnieuw de slavernij en het knevelen van de inlanders die de aandacht kreeg – mettertijd ook knevelen door westerse ondernemingen en imperialistische acties tegen inheemse staten.

De anti-slavernij actie in Nederland richtte zich vooral op de West, Suriname, maar zeker Van Höevell en ook Multatuli wees ook op dat betreurenswaardig verschijnsel in de Oost. Maar er was naast en ook na de opheffing van de slavernij nog genoeg misstanden waar voorstanders van de ethische traditie zich konden richten, mensen als de zendeling Jansz,²⁵ Willem Bosch met de Maatschappij tot Nut van den Javaan (1866), en Van Boetzelaer en Keuchenius met hun Maatschappij tot bevordering van de christelijke belangen van Nederlandsch Indië (1866).²⁶ Het is duidelijk, dat zij allemaal zich moesten verhouden ten opzichte van het vigerende Cultuurstelsel. Het ging daarbij niet alleen over gedwongen of vrije arbeid, staatsonderneming of vrije onderneming. Het ging ook over de vraag of Indië rijksdeel of wingewest was, welke roeping Nederland had ten opzichte van de inheemse bevolking, misschien zelfs als voorgd. Van allen die sinds de jaren 1860 als criticus, bestuurder, politicus, econoom, zakenman, zendeling, of schrijver hun stem lieden horen was mr. L.W.C. Keuchenius misschien wel de meest duidelijkste vertegenwoordiger van de oude ethische traditie.²⁷ Geboren op Java, jurist, raadsheer bij het Hooggerechtshof in Batavia, secretaris-generaal van het Departement van Koloniën in De Haag, lid van de Raad van Indië. En een overtuigd christen – met sympathie voor Multatuli. Als antirevolutionair lid van de Tweede Kamer liet hij in 1866 bij een befaamd geworden motie van afkeuring tegen de benoeming van de Minister van Koloniën tot Gouverneur-Generaal niet alleen vastleggen dat een kabinet het vertrouwen van het parlement behoeft, ook inzake het koloniaal beleid.²⁸ Oftewel: het koloniaal beleid staat onder democratische controle. Zoals bekend, heeft Keuchenius aan zijn motie in eerste instantie weinig vreugde beleefd. Voor de conservatieven was hij de gebeten hond, de antirevolutionairen begrepen hem niet, afgezien dan Groen van Prinsterer, en de liberalen meden hem omdat hij kritisch stond tegenover veel vrije ondernemingen en veel te christelijk was. Nederlands roeping was immers ‘om alle volken, niet het minst die onder zijne heerschappij in Azië, voor te gaan in de kennis en de verkondiging van het Evangelie als eene kracht Gods tot zaligheid’.²⁹ Terug in Batavia in 1868 zette Keuchenius zich in voor zending en christelijke kerkelijke caritas en bestreed hij de conservatieven als redacteur van de *Nieuw Bataviaasch Handelsblad*, 1868-69, dat volgens de uitgever een voortzetting moest zijn van het *Bataviaasch Handelsblad* van de grondlegger van de kritische

²⁵ P. Jansz, *De koloniën, Nederland ten vloek of ten zegen? Eene stem uit Java* (Amsterdam 1863)

²⁶ Vergelijk *Memorie betreffende de oprigting eener Maatschappij tot bevordering van de christelijke belangen van Nederlandsch-Indie. Met een voorwoord van Mr. L.W.C. Keuchenius* (Utrecht 1866).

²⁷ G.J. Schutte, ‘Keuchenius als minister van koloniën’, in Th. B.F.M. Brinkel ea, *Het kabinet Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)* (Baarn 1980) 191-223; F.L. Rutgers, ‘Levensbericht van Mr. L.W.C. Keuchenius’, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1895 (Leiden 1896) 243-268.

²⁸ S.L. van der Wal, *De motie-Keuchenius* (Groningen 1934).

²⁹ L.W.C. Keuchenius, *Opstellen over de Billiton-Maatschappij* (Amsterdam 1883) 39.

journalistiek in Batavia, Henri Lion.³⁰ De koloniale krantenlezers prefereerden Busken Huet en diens *Javabode* boven Keuchenius en zijn kritische blaadje en in 1869 vestigde Keuchenius zich als advocaat. Hij bleef echter schrijven, vanaf 1872 ook in *De Standaard* van Abraham Kuyper. Evenals voorheen reeds van Groen van Prinsterer,³¹ werd hij nu ook de leermeester in koloniale zaken van de jonge Abraham Kuyper. De conservatieve politiek, met handhaving van het Cultuurstelsel ter wille van het batig slot, had eerder al getypeerd als ‘niets anders dan gierigheid’. Maar van het liberale alternatief verwachtte hij weinig beters. Imperialistische rooftochten noemde hij de expedities die het Indisch bestuur in die jaren tegen het sultanaat Atjeh stuurde. Van het vrij kapitalistisch ondernemerschap wist hij ook al snel de nadelen aan te wijzen: concessies aan ondernemingen die zonder toezicht de ‘vrije arbeid’ uitbuitte, ongelimiteerd opiumgebruik stimuleren, en rijk worden door gelden aan de staatskas en de bevolking te ontnemen. Keuchenius voerde een jarenlang kruistocht tegen dergelijke concessies, en zette die voort toen hij vanaf 1879 opnieuw in de Tweede Kamer zitting nam. Befaamd was zijn verzet tegen de verlenging van de concessie van de Billiton Maatschappij in 1881 – verleend door GG 's Jacob en zonder meer door de minister aanvaard; het leidde tot het verandering van de concessie (Billiton moest tientallen miljoenen meer betalen), en het aftreden van de minister (inclusief het kabinet en zijn opvolger) en de GG.³² Het maakte Keuchenius niet erg geliefd in de Indische ondernemerswereld – Billitonbaas John Loudon, die zich kennelijk gedwongen voelde aan een verdedigingsgeschrift, schreef – zonder de naam van Keuchenius te noemen - over een grote ‘verwoesting’ en ‘vandalisme’ jegens ‘een grootsch werk [op Billiton] verricht, waarop de natie trotsch mag zijn’.³³

Het was dus geen wonder dat Keuchenius in 1888 in het eerste christelijk kabinet minister van Koloniën werd. Kuyper wilde geen katholiek op koloniën en Lohman wilde hem in het kabinet als tegenkracht tegen de conservatieve krachten onder de ministers. Beiden vonden het noodzakelijk, dat er ook een Dolerende als minister optrad – Keuchenius was meegegaan met de Doleantie, was zelfs voorzitter van de Haagse dolerende kerkenraad. Maar boven dat alles: Keuchenius was aan de rechterzijde onmiskenbaar de koloniaal specialist met de meeste ervaring. Zijn antecedenten en opvattingen en de koloniale uitgangspunten van het antirevolutionaire Program waren duidelijk. De passage over de Koloniën in de regeringsverklaring passage van het kabinet-Mackay kondigde dan ook een nieuw koloniaal beleid aan. De heerschappij van Nederland moest aan de koloniale bezittingen tot zegen zijn; verlevendiging van landbouw, handel en nijverheid dienden bijdragen

³⁰ S.L. van der Wal, ‘Keuchenius journalist, 1868-1869’, *Nederlandsche Historiebladen* 2 (192=3) 174-190. Gerard Termorshuizen, ‘De bittere waarheden van Henri Lion. Het Bataviaasch Handelsblad als eerste politieke krant van Indië’, in: Theo D’haen en Gerard Termorshuizen red., *De geest van Multatuli* (Semaian 17; Leiden 1998) 81-100.

³¹ G.J. Schutte, ‘Groen van Prinsterer en de koloniën’, in J. de Bruijn en G. Harinck red., *Groen van Prinsterer in Europese context* (Hilversum 2004) 121-130.

³² Vergelijk J.C. Mollema, *Gedenkboek Billiton 1852-1927* ('s-Gravenhage 1927) I, 32-37; A.F. Kamp, *De standvastige tinnen soldaat 1860-1960* ('s-Gravenhage 1960) 280-282; Janny de Jong, ‘Gezag, macht en prestige. Het ontslag van James Loudon als gouverneur-generaal in 1874 in het perspectief van de veranderende politieke cultuur’, *BMGN* 113 (1998, 177-201) 198.

³³ John F. Loudon, *De eerste jaren der Billiton-onderneming* (Amsterdam 1884, tweede druk) 3, 4.

tot verhoogde algemene welvaart zowel onder de volken van Indië als onder de ingezetenen van het Rijk; de nood, door geringe koffieoogsten en andere oorzaken, zal zooveel mogelijk worde gelenigd door matiging bij het vorderen van belastingen, door de bevolking te ontheffen van onbetaalde diensten en door het aanleggen van haar ten nutte komende openbare werken; een herziening van de wet op beheer en verantwoording van de Indische geldmiddelen en een algemene verordening op het mijnwezen.³⁴

Op 1 mei 1888, ruim dertien jaren eerder dan Kuypers 'Nederlands zedelijke roeping', kondigde Keuchenius het programma voor de ethische politiek. Hij erkende dat het koloniaal stelsel verkeerd was. Tot afschuw van velen instemde hij in met Domela Nieuwenhuis, toen die in de Kamer sprak over een stelsel van 'roof en plundering, Nederland heeft gestolen, direct ruim 850 miljoen gulden'. Hij hoopte, dat een vreedzaam eind aan het conflict met Atjeh gevonden kon worden. Hij wilde economische ontwikkeling, maar ook maatschappelijke: zedelijke opheffing (een concreet voorbeeld: amfioenhandel inperken), ook door het intrekken van de beperkende maatregelen voor de zending en onderwijs.

Maar nauwelijks met de uitvoering van zijn programma begonnen, verwierp de Eerste Kamer met één stem meerderheid in januari 1890 zijn begroting – hij deed te weinig, hij gedroeg zich als een zendeling en rakelde de heilige oorlog op. '*Het is moeilijk aan te nemen, dat Godsdienstige overtuigingen een maatstaf zouden vormen voor koloniale politiek*', meende de liberale voorman in de Eerste Kamer, '*op koloniaal gebied bestaat slechts de groote distinctie: "conservatief" of "liberaal"* – en de zegen die Nederland Indië biedt is '*verlevendiging van landbouw, handel en nijverheid*'.³⁵ Dat waren inderdaad de woorden van Keuchenius, maar zonder diens morele fundering ervan en empathie voor het lot voor de bevolking.

Dat votum van afkeuring van de Eerste Kamer was een klassiek voorbeeld van verschil van politieke samenstelling van Eerste en Tweede Kamer - een rechtse Tweede Kamer en een liberale Eerste. Er waren dus redenen te denken dat die liberale meerderheid met deze beslissing de val van het Kabinet beoogde; een opzet die mislukte – Keuchenius trad af, Lohman trad op. Er zijn ook redenen te denken dat dit Kamervotum ook iets had van een wraakneming: van de liberale voorman J.Th. Cremer, een zeer succesvolle liberale Indische ondernemer, de grote man van Deli en zoveel andere Indische ondernemingen, op de advocaat die de ondernemers van Billiton het zo moeilijk had gemaakt en de planters van Deli niet geholpen had.³⁶

³⁴ Aangehaald in Schutte, 'Keuchenius', 202.

³⁵ J.Th. Cremer, *Koloniale politiek. Twee redevoeringen* (Haarlem 1891) 27; C. Fasseur, 'Cremer, Jacob Theodoor (1847-1923)', *Biografisch woordenboek van Nederland* (<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN>).

³⁶ De debatten tussen Cremer en Keuchenius waren vanaf het begin van diens ministerschap onaangenaam, cf. Schutte, 'Keuchenius', nt 69. Zie voor hun eerdere verhouding: Jan Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek* (Leiden 1992) 59, 63; voor hun verschil van mening over het batig slot Janny de Jong, *Van batig slot naar erteschuld. De discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek 1860-1900* (Groningen 1989).